

İSLAM MEDENİYETİNİN ANA ÇİZGİLERİ

Prof. Dr. Ejder OKUMUŞ¹

orcid.org/0000-0003-1337-3255 Makale Geliş Tarihi: 20.05.2021 Makale Kabul Tarihi: 15.06.2021

ÖZ

Medeniyet, bünyesinde kültürleri, grupları, toplumları, dinleri barındıran büyük bir bütünlüğe göndermede bulunur. Medeniyet, insanların en geniş kültürel kimlik düzeyi olarak düşünülebilir. İnsan medeniyete mensubiyetle kendisini enengin kimlik düzeyinde kuvvetlice konumlandırır. Medeniyet kavramı, insanların toplumsal hayatta ortaya koydukları yapıp etmeleri; insani, fikrî, dinî, kültürel, tarihî, bilimsel, ekonomik, siyasal, ahlaki ve sanatsal birikimlerini; kendilerine, eşyaya ve başkalarına bakış açılarını; diğerleriyle ilişki biçimlerini, değerlerini, tahayyüllerini ve ideallerini ihtiva eden bir bütünlüğü ifade eder. İslam evrensel bir dinin adıdır. Bu çalışma İslam medeniyetinin ana çizgilerini anlamak amacıyla yapılmıştır. İslam medeniyetinin anlam içeriğini meydana getiren noktalar, bu makalenin konusunu oluştururlar. Nitel bir yaklaşımla konu araştırılmaktadır. Araştırmanın bulgularına göre İslam medeniyeti insanların, din, medine ve medeniyet ekseninde hayatlarını sürdürdükleri toplumsal birlikteliğini; insani, fikrî, dinî, kültürel, tarihî, bilimsel, teknik, ekonomik, siyasal, ahlaki, sanatsal ve estetik birikimlerini; insana, eşyaya ve evrene bakış açılarını, diğerleriyle ilişki biçimlerini, değerlerini, tahayyüllerini ve ideallerini ihtiva eden bir bütünlüğü ifade eder.

Anahtar kelimeler: Medeniyet, İslam, İslam medeniyeti.

ABSTRACT

THE BASIC TRAJECTORIES OF THE ISLAMIC CIVILIZATION

Civilization refers to a great integrity that covers cultures, groups, societies, religions within it. Civilization can be thought of as the broadest level of cultural identity of people. By belonging to a civilization, human strongly identifies himself at the deepest level of identity. The concept of civilization expresses an integrity that includes people's actions in social life; their humanitarian, intellectual, religious, cultural, historical, scientific, economic, political, moral and artistic savings; their perspectives on themselves, things and others, their relationships with others, and their values, imaginations and ideals. Islam is the name of a universal religion. This study aims to understand the main lines of Islamic civilization. The components that constitutes the meaning content of Islamic civilization is the subject of this article. The issue is investigated within a qualitative approach. According to the findings of the research, the Islamic civilization refers to a whole that includes the social coexistence of people in which they sustain their lives in the axis of religion, city and civilization; their humanitarian, intellectual, religious, cultural, historical, scientific, technical, economic, political, moral, artistic and aesthetic backgrounds; their perspectives on people, things and the universe; their way of relating to others; their values, imaginations and ideals.

Keywords: Civilization, Islam, Islamic civilization.

¹Prof. Dr. Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri, 06050, Ankara/Türkiye, ejder.okumus@gmail.com

Giriş

Medeniyet; insanlığın tarihten bugüne nasıl bir hayat serüvenine sahip olduğunu, insanların değişik zamanlarda soyut ve somut, maddi ve manevi boyutlarının, inançsal, fikrî, bilimsel, felsefi, sosyal, kültürel, zihinsel, dilsel, iktisadi, dini, ahlaki, siyasi, hukukî ve eğitimsel birikimlerinin ne gibi bir düzlem ve düzeyde olduğunu doğru bir şekilde tespit etmek, anlamak ve anlamlandırmak için incelenmesi gereken dikkat çekici bir konudur. Medeniyet konusu; çeşitli dinî, etnik, toplumsal ve kültürel yapıları olan medeniyetlerin birbirleriyle temas ve etkileşimlerini; iş birliği, uyum ve barış yönleriyle uyumsuzluk, rekabet, hasımlık, düşmanlık, çatışma ve savaş boyutlarını; medeniyetlerin hayat seyirlerini görmek ve açıklamak amacıyla incelenmesi ve üzerinde çokça durulması gereken bir araştırma alanıdır.

Medeniyet, kültür, grup, toplum, din ve benzeri unsurlara sahip büyük bir bütünlüğü ifade etmek üzere anlam kazanan zengin bir kavramdır. Etimolojisinde yerleşme, bağlanma, etkileşim ve dine mensup olma gibi anlam içerikleri olan ve şehir manasında kullanılan “medine”den türemiştir. Kelime manası bakımından toplumsallık, şehirleşme, şehirlilik, yerleşik hayat biçimini kabul etmek gibi anlamlara gelen *medeniyet*, bir yandan tarih, adet, dil ve kurum gibi ortak nesnel etmen ve parametreler vasıtasıyla, diğer yandan da insanların öznel olarak bizzat kendilerini teşhis edip anlamları temelinde tanımlanabilir (Huntington, 1993). Bir medeniyet, insanların en geniş kültürel kimlik düzeyi olarak düşünülebilir. İnsan medeniyete mensup olmakla kendisini kuvvetli bir şekilde tanıdığı ve kimliklendirdiği en geniş kimlik seviyesine sahip olur (Okumuş, 2002).

Medeniyet, toplumla, toplumsal hayatla, daha doğrusu toplumsal hayat niteliği ile yakından ilişkili bir kavramsallaştırmadır. Nitekim toplum ve medeniyet teorisyeni olarak İbn Haldun (1996, s. 46-47, 371-72), medeniyet terimini, insanların sosyal halleri, toplum olma durumları, toplumsallıkları, bir arada yaşama boyutları ile mamur, yaşanılır toplum hayatı ile sıkı anlam ilişkisi içinde izah eder. Bu bağlamda İbn Haldun’un, hususene sanat ile hadarî umran arasında tesis ettiği münasebetlerden ve de temeddün ile sosyal hayatın karmaşık hale gelmesi, toplumda işlerin çoğalması, ihtiyaç fazlası üretimin artması arasında tesis ettiği

ilişkilerden, medeniyet hakkında kendisinden çok sonraları ortaya çıkacak olan anlamlandırmaları ortaya koyduğu söylenebilir. İşaret etmek gerekirse, Fârâbî (1995a) de medeniyeti toplum ve şehir hayatıyla ilişkilendirerek ele alır ve anlamaya çalışır.

Fârâbî’nin medeniyet teorisinde toplumun, toplum teorisinde de medeniyetin yeri mühimdir. Filozofun medeniyet terimini sosyal hayatı, insanların toplum boyutlarını anlatmak üzere devreye soktuğu görülür (Fârâbî, 1991, s. 43-66, 1995a, s. 112-13, 122, 127-32 vd., 1995b, s. 73-74). Muallim-i Sanî’nin medeniyet tasavvuru, şehir, ümmet ve ma’mûre gibi üçlü bir sacayağından oluşur. Şehir, yani medine, toplum ve medeniyetin hareket noktası iken ümmet toplumdur. Mamure ise evrensel dünya toplumunu ifade eder. Şehir, medeniyetle tesis edilir. Medeniyetin yolu şehirlilikten, şehirlilikten, şehre sahip olmaktan, erdemli olmaktan geçer. Erdemli şehir, medeniyetin, medeniyet toplumunun, medeni toplumun, medeniyet dünyasının merkez üssüdür. Esasen burada belirtilen unsurlarıyla medeniyet, İbn Haldun’un (1996, s. 160-163, 119-120, 347 vd.) hadariyet ve umran toplumuyla yakın anlamlardadır.

Gerçekte bir medeniyetten bahsederken, çok bilinçli olarak işlenmiş bütünlüklü bir insani mirasa göndermede bulunulur. Dolayısıyla medeniyet denildiğinde halk âdetleri gibi sosyolojik veriler birinci planda yer almaz. Herhangi bir kültür ve medeniyete dair bir çalışmada, bilimsel, zihinsel, bilimsel, iktisadi, sanatsal, sosyal ve siyasi boyutların tamamını yer alır fakat bir medeniyet incelenir veya araştırılırken, evvela toplum ve kültürün en ayırt edici ve en bütünlüklü yansımalarıyla ilgilenilir. Büyük medeniyetler genelde toplum ve kültürün bu yansımaları temelinde birbirinden ayrılır (Hodgson, 1995, s. 25).

Anlaşılmaktadır ki medeniyet kavramı, insanların toplumsal hayatta ortaya koydukları, yapıp-etmeleri, insani, fikrî, dinî, kültürel, tarihî, bilimsel, teknik, ekonomik, siyasal, ahlaki, sanatsal ve estetik birikimlerini, kendilerine, eşyaya ve başkalarına bakış açısını, diğerleriyle ilişki biçimlerini, değerlerini, tahayyüllerini ve ideallerini ihtiva eden bir bütünlüğü ifade eder. Medeniyetlerin oluşumunda din, dil, zihniyet, iklim, beslenme ve coğrafya gibi birçok etken pay sahibidir (Karlığa, 2019, s. 14 vd.).

Medeniyet hakkında önemli bir husus da, bir medeniyet değil, mesela modern Batı uygarlığı anlamında bir medeniyet değil, hele hele vurgulu bir şekilde büyük harfle başlayan Medeniyet değil, çoğul bir şekilde “medeniyetler” olduğu gerçeğinin göz ardı edilmeyecek hususlardan olmasıdır (Gökalp, 1992, s. 237; Wallerstein, 2000). Ancak modern dünyada istimal, istihdam ve istismar edilerek kullanılan medeniyet, farklı medeniyetlerin var olduğunu yadsımış; Batı’da 18. yüzyılda türetilmiş olan sivilizasyonun karşılığı olarak piyasaya sürülmüştür. Bu anlamda medeniyet, on dokuzuncu yüzyılda Tanzimat’la birlikte Türkçeye geçmiştir. Bu ise Arapça ve Türkçede geçmişten beri bilinip kullanılan temeddün ve medeniyetten farklı anlam içeriklerine sahiptir. Bunun Akif’in belirttiği üzere masumane bir kullanım olmadığı aşikardır. Modernizm ve kapitalizmle birlikte emperyalizmi meşrulaştıracak şekilde modernizmi, moderniteyi, modern Batı değer yargularını, değerlerini, hayat anlayış ve pratiklerini, kelimenin tam anlamıyla batılılaşmanın anlam muhtevası ve göndermeleri yüklenen medeniyet, Batı kültürünün bütün bir dünyada hakimiyet ve tahakkümle üstünlük tesis etme ahlakı, yani Batı’nın iktidar talep ve iradesinin nesnelleşmesi, bütün dünyada tezahür etmesi anlamında genişletilip derinleştirilecek bir bünyeyi haizdir (Stauth ve Turner, 1995, s. 93).

Çalışmanın giriş kısmında kısaca kültür-medeniyet ilişkisi ve farkına bakmakta da fayda vardır. Kültür-medeniyet ilişkisi ve farkı, kültür ve medeniyetle ilgili pek çok tanımın farkında olarak, fakat onlara burada çalışmanın sınırlılığın-dan dolayı girmeksizin bu çalışmada kültürün medeniyetin bir parçası olduğu ve dolayısıyla kültürün daha özel, medeniyetin ise daha genel anlam içeriklerine sahip olmasıyla (Gökalp, 1976, 1992, s. 236-37, 297, 307) kendini gösterir. Bu durumda medeniyet, farklı kültürleri ihtiva eder ve farklı kültürleri olan grup veya toplumların müşterek paydası olarak tecelli eder. Medeniyet büyük bir bütünlüğü, bütünselliği ifade etmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla medeniyet, birçok grup, kültür, topluluk, toplumsal bünye, toplum ve devlet veya siyasal düzeni içeren bir kavramsallaştırma’dır (Okumuş, 2002).

Görüldüğü üzere medeniyet bahsi, oldukça önemli bir inceleme konusudur. Nitekim bu çalışmanın anahtar kavramlarından medeniyet, İslam medeniyeti örneğinde araştırılmaktadır. İslam medeniyeti Müslümanların sahip oldukları medeniyet bütünlüğünü ifade etmek üzere kullanılan bir

kavramdır. Bu kavramın anlam içeriğini meydana getiren hususlar, bu makalenin konusunu teşkil etmektedir. Çalışmanın amacı, İslam medeniyetinin ana hatlarını, temel noktalarını anlamak ve anlamlandırmaktır. Metodolojik olarak anlamacı paradigma çerçevesinde nitel bir yaklaşımla konu araştırılmaktadır. Bu makalenin yazarı konuyla ilgili dokümanlara başvurarak araştırmasını yürütmüştür. Bu bağlamda çalışmada İslam medeniyetinin temel unsur ve dayanakları ele alınmıştır.

Medeniyetin Dayandığı Temel: Din ve Medine

Bütün toplumlarda, bütün kültür ve medeniyet bağlamlarında dinin medeniyetle çok yakından bağlantılı olduğunu unutmamak gerek. Gerçekten de ne tür bir medeniyete bakılırsa bakılsın, din medeniyetin ana unsuru olarak göze çarpar. Belki de çoğu zaman, daha doğrusu daima din medeniyetin kuruluşunda ana faktördür. Medeniyetler arasındaki ilişkilerde bir kimlik olarak dinin en başat yerde konumlandığı göz önünde tutulursa bunun gerçek olduğu da görülebilir. Bu nokta, Arapçada ve buna bağlı olarak Türkçe ve Farsçada medeniyet, din ve medine terimlerinin etimolojik ve terminolojik boyutlarında içerilir. Hem din hem de medine ve medeniyet, köken itibarıyla d-y-n süslası (üçlü) fiilinden türemiştir; dolayısıyla bu kelimeler, borç, borçluluk; idare etme, otorite kurma; üstün gelme, yönetme, güç kullanma, inanma; birinin buyruğuna girme, itaat, kulluk, kölelik; adet edinme, mezhep, şeriat, kanun, millet, izlenen örnek; usul, âdet, hâl, tutulan yol, huy; yargı, sorgu, ceza ve mükâfat gibi manalarla yakından ilişkilidirler.

Görülmektedir ki Müslüman medeniyet tasavvurunda din ile medine ve medeniyet formel olarak da muhteva olarak da birbiriyle sıkı sıkıya bağlıdır. Bu üçü birbirinden asla ayrılmaz bir bütünü meydana getirirler. Şehir, medeniyet için olmazsa olmazdır. Şehir medeniyet için kalp mesabesindedir. Medeniyet şehirlerde ekilir, filizlenir ve şekillenir. Medeniyetin hem ruhu hem de formu şehirde oluşup gerçekleşir. Dolayısıyla şehir olmadan medeniyet de olmaz. Medine yoksa medeniyet de yoktur. O halde medeniyetin yolu medineden, yani şehirden geçer. Din de medinenin, yani şehrin merkezi ve kalbidir. Dinin olmadığı bir şehir ve medeniyet düşünülemez. Din yoksa şehir ve medeniyet de yoktur (krş. Gökalp, 1992, s. 239-240). Şüphesiz bu tersinden düşünüldüğünde de böyledir; yani medeniyet yoksa medine, medine yoksa din olmaz. Bu sebeple büyük şe-

hirler, ilahi dinin merkezleridir. Peygamberler, görevlerini şehirlerde yerine getirmişlerdir. Şehirlerin peygamberlerin kalkış noktası olduğu söylenebilir. Peygamberler, mesajlarını anlatıp yaymaya büyük şehir merkezlerinden, yönetim merkezlerinden başlamışlardır. Peygamberlik, medenilik ve medeniyet demek, peygamber de medeni insanın en bariz ve en örnek modelidir. O halde İslam dini çerçevesinde İslam demek, din, medine ve medeniyet demektir (Okumuş, 2012). Düşünmenin, inceliğin, duyarlılığın merkezi olarak şehir peygamberlerin tevhid dinini yayıp hayata hâkim kılmaya ve medeniyet inşa etmeye çalıştıkları zemindir. Belirtmek gerekir ki bu noktada medeniyet kavramından maksat, en geniş anlamıyla medeniyet olup Batıda verilen anlamda uygarlıktan farklıdır.

Din

Din, ifade edildiği gibi medeniyetin en emel unsurlarındandır, hatta en temel unsurudur. Hangi medeniyet ele alınırsa alınsın bu açıkça görülebilir. Nitekim Fârâbî'nin (1995a; 1995b) medeniyet tasavvurunda da din, böyle ele alınacak şekilde önemli bir yer tutar. Fârâbî'nin (1995b, s. 97) yaklaşımında farklı dinleri olan şehir ve toplumların farklı medeniyetleri olur. Erdemli şehir ve medeniyet sahibi olmak, aynı din mensubu olmayı gerektirmez. Fârâbî'nin burada belirttiği dinler, kendi toplumsal tipolojileri kapsamında erdemli dinler olmalıdır. Zira Fârâbî'ye (2008, s. 88-91; Okumuş, 2020) göre dinler, erdemli ve doğru dinler ve bozuk ve erdemsiz dinler şeklinde iki tipte ele alınabilir. Fârâbî'nin bu yaklaşımından farklı dinler ve dolayısıyla farklı medeniyetlerden bahsetmek gerekir. Fakat son tahlilde din, medeniyetlerin asli unsurudur.

Medîne

Dinin yaşandığı yer olarak medine, yani şehir, medeniyetin şekillendiği merkezi toplumsal zemindir. Medinede din, insani irade ve eylemselliklerle hayatın bütün veçhelerinde yaşanarak medeniyetin oluşmasında büyük bir rol oynar. Şehir, dini kendi içinde tutmak ve din mensuplarının hayatın her alanında; inanç, zihniyet, düşünce, aile, kültür, eğitim, siyaset, ekonomi, sanat, estetik, hukuk ve ahlakta incelikli olarak nezaket ve nezahet temelinde varlıklarını ortaya koymalarına imkân sunan bir yer olarak medeniyetin kalbidir.

Medeniyet

Şehirler toplamı olarak medeniyet, dinin incelikle yaşandığı bütünlüğü, kimliği, hayat tarzını, bütünselliği, büyük, derin ve geniş anlamlandırmayı ifade eder. Bu anlamda medeniyet, içinde kültürleri, grupları, toplumları, dinleri, inanç yapılarını tutan, onlara imkân veren bütünsel bir kolektif yapı durumudur. Medeniyet din ve medine ekseninde insanların yüksek bütünlüklü dünyalarının ifadesidir.

Medeniyetler

Yukarıda da işaret edildiği gibi insani varlık dünyamızda medeniyet tekil değil çoğul olarak söz konusudur. Dolayısıyla medeniyet değil, medeniyetler vardır (Wallerstein, 2000). Modern Batı medeniyetini anlamlandıran ve merkezi olarak konumlandıran bir anlayışın yaklaşımında olduğu gibi tek medeniyetten değil birden fazla medeniyetten söz etmek doğru olanıdır. Medeniyet, bazen kıta temelinde Asya, Avrupa veya Afrika medeniyetleri; bazen bölge esasında Akdeniz veya Anadolu medeniyetleri; kimi zaman milletler esas alınarak Çin, Hint, Yunan veya Türk medeniyetleri; kimi zaman da din temel alınarak İslâm veya Hıristiyan medeniyetleri biçiminde bir tiplendirmeye tabi tutulabilmektedir.

Bütün bu anlam ve tipleri çerçevesinde Müslümanlar açısından da kendi medeniyetlerinin dışında başka medeniyetler de vardır. Farklı medeniyet kolları farklı nehirler gibi insanlık tarihi boyunca akış içinde bir süreç halinde var olurlar. Zaman içinde suyu kuruyan nehirler gibi hayatı sonlanan medeniyetler olduğu gibi hayatını sürdüren medeniyetler de vardır. Uzun ömürlü medeniyetlerin yanı sıra kısa ömürlü medeniyetlerden de söz edilebilir.

İslam Medeniyetinin Unsurları

Medeniyetlerin birçok unsurlarından bahsedilebilir. Mesela İslam medeniyet mütefekkeri Fârâbî'nin medeniyet teorisinde medeniyet unsurlarının; ilim, eğitim, mutluluk, yardımlaşma, toplumsal şuurlu, din, adalet, erdem, sanat, siyaset ve iktisat olduğu anlaşılabilir. İbn Haldun'a (1996, s. 40) göre medeniyetin temel unsurları asabiyet, dayanışma, hakimiyet, mülk, kazanma, geçim, ilim, eğitim, sanat ve estetik olarak anlaşılabilir. Bu çalışmada en genel anlamda İslam medeniyetinin unsurlarının ana hatlarıyla iman, din,

mescid, şehir, güzel ahlak, zaman tasavvuru, tefekkür, ilim, bilgi, eğitim-öğretim, yazı, eleştiri, üretim, sanat, edebiyat, incelik, nezaket, tahammül, farklılıkları kabul etme, hak, hukuk, yenilenme, birlik, kardeşlik, yardımlaşma ve dayanışma, sabır, sebat, istikrar, merhamet, barış, cihad olduğu düşünülmektedir.

İman, İslam medeniyetinin en önemli unsurlarındandır. İslam medeniyeti iman ve ona bağlı bir inanç medeniyetidir. Büyük bir zihniyet dünyasının oluşumunu sağlayan İslamî imandır. Bu iman, Müslüman medeniyetinde insanların bütün hayatlarını kuşatan, anlamlandıran; tek tek bireylerden gruplara, gruplardan toplumlara, yerelden ulusala, ulusaldan evrensel ve küresele, şehirden ümmete, ümmetten umrana ve mamuraya bütün bir İslam hayat alanlarını harekete geçiren temel bir unsurdur. İslam medeniyet şairi Mehmet Akif, “İmandır o cevher ki, ilâhî ne büyüktür, imansız olan pashâ yürek sîne de yüküdür” dizeleriyle belki de buna da gönderme yapmaktadır.

Yine din yeri geldiğinde yukarıda da ifade edildiği gibi bir hayat tarzı sunan, tesis eden toplumsal fenomen olarak medeniyetin kurucu unsuru sıfatıyla İslam medeniyetinin oluşumunda olduğu gibi idamesinde ve yenilenerek hayata, insanlığa dinamik bir şekilde her daim anlamlı ve anlamlandırıcı şeyler sunmasında çok etkili bir rol oynar. Bu bağlamda dinin toplumsal tezahürleri hatırlanabilir. Mesela camilere bakıldığında, şehirlerin hayatîyetinde ne kadar merkezi bir konumda buldukları görülür. Denilebilir ki büyük şehirler, İslam’ın kolektif bilinç merkezi olan camilerin, ulu camilerin varlığıyla hayat bulurlar. Camiler çıkarıldığında şehir diye bir şeyden bahsetmek ve dolayısıyla medeniyet diye bir şeyden söz edebilmek mümkün görünmemektedir.

İslam’ın “kutsal şehri” Mekke’de Kabe, tabir caizse hayatın, yemenin, içmenin merkezidir. Mekke’yi anlamlı kılan, şehir yapan, medenî kılan Kabe’dir. Medine’nin merkezi konumunda Mescid-i Nebevî bulunmaktadır. Bu güzel ve anlamlı camiye kaldırırsanız, Medine Medine olmaktan, şehir olmaktan çıkar; medeniyetle de bağını koparır. Kudüs de İslam’ın en önemli, “kutsal mekân”larındandır. Kudüs’ün merkezinde Beyt-i Makdis var, Mescid-i Aksa var. Mescid-i Aksa olmadan Kudüs düşünülebilir mi? Şam, Müslümanların en köklü şehirlerinden biridir. O da evrensel şehirlerdendir. Onun da merkezinde cami

vardır: Şam Ümeyye Camii. Diyarbakır’a bakalım: Onda da merkezi yerde Ulu Camii var. İstanbul’a bakın, büyük camilerle dolu. Bunlar gibi yine İslam medeniyetinin sembol şehirleri olan Bağdat, Semerkand, Gırnata, Kurtuba, Samarra, Isfahan, Tahran gibi büyük tarihî kentler için de aynı durum geçerlidir.

İslam’ın medeniyet fikri ve uygulamasında güzel ahlak, din ve medinenin temel unsurlarından olduğu gibi medeniyetin de temel unsurlarındandır. Güven, erdem, dürüstlük, iyilik, sadakat, vefa, samimiyet, sorumluluk vd. İslam medeniyetinin ana çizgileri içinde önemli unsurlardandır. Medeniyet sahibi toplumların kurduğu şehirler, insanların kendi aralarındaki ilişkilerde güzel ahlaki ilke ve tutumların geçerli olduğu ve buna bağlı olarak mesela güven eksensiz ilişkilerin hakim olduğu şehirlerdir.

Bir diğer İslam medeniyet unsuru zaman tasavvuru ve ona bağlı olarak zaman bilincidir. İslam medeniyeti zaman medeniyetidir. İslam zaman medeniyetinde zamanı tanımak, zamanı şekillendirmek, adeta kurmak, var kılmak, ibnu’l-vakt’ten ebu’l-vakt’e kadar çeşitli aşamalarda zaman bilincine sahip olup zamanı elinde tutmak hayati derecede önemlidir. Zaman kurmak, zamanın öznesi olmak, tarih yapmak, İslam medeniyetinin asli boyutlarındandır. Esasen Asr suresi (Asr 103/1-3) İslam medeniyetinin bu yönünü bütün açıklığıyla ortaya koyar. İnsanın sosyal bir varlık olarak dünyada var olmağının zorunlu boyutu olarak zaman (Okumuş, 2011), İslam’ın medeniyet tasavvuru ve pratiğinde doğru planlamayı, zamanlamayı, eylemsellikleri, üretmeyi, disiplini, çalışmayı ifade eder. İslam medeniyetinde zamanı doğru okumak, anlamak, anlamlandırmak, değerlendirmek, zamanın kıymetini bilmek esastır (bkz. Buharî, Rikak, 1; Tirmizî, Zühd, 1).

Tefekkür de İslam medeniyetinin asli, unsurlarındandır. Tefekkür, İslam medeniyetini kendi varlık unsurlarıyla temayüz ettiren en mühim boyutlardan biridir. Düşünmeye, tefekkür etmeye, tefekkürle hareket etmeye her şeyden daha büyük önem veren İslam, bu yaklaşımıyla Müslümanların büyük bir medeniyet kurmalarında asli işlevlerde bulunmuştur.

Tefekkürle bağlantılı olarak ilim, bilgi ve bunların en önemli araç ve boyutu olarak eğitim-öğretim ve yazı da İslam medeniyetinde etkili unsurlardandır. İslam medeniyetinde

bilgiye, ilme, araştırmaya, bilgi ve ilim için eğitim-öğretime büyük önem verilir. İslam medeniyetinde Müslümanların, Müslüman nüfusu oluşturan insanların eğitimi, bilgi sahibi olmaları hayati derecede önemlidir. Yazı ve kitabı hassaten vurgulamak lazımdır. İslam medeniyeti kitap ve yazı medeniyetidir. İslam medeniyet tarihindeki devasa kitap koleksiyonu, olağanüstü yazı birikimi bunun canlı şahididir.

İslam medeniyetinin en dikkat çekici unsurlarından biri de eleştiridir. İslam medeniyetinin imani, fıkrî, dinî, eğitimsel, ekonomik, siyasi, hukuki, ahlaki, sanatsal, estetik vs. birikimlerinin arkasında büyük bir eleştiri geleneği yatar. Eleştirel yaklaşım olmasaydı, İslam medeniyeti gelişmezdi.

Bütün bu unsurlar ve onlarla ilişkili olarak üretim, sanat, edebiyat, incelik, nezaket, tahammül, farklılıkları kabul etme, hak, hukuk, yenilenme, birlik, kardeşlik, yardımlaşma ve dayanışma, sabır, sebat, istikrar, merhamet, barış, cihad gibi parametreleri de İslam medeniyetinin temel unsurlarından addetmek yerinde olur. Bunların her biri, hakkında uzun uzun yazılacak genişlikte konulardır. Fakat bu makalenin sınırları içinde bu işaretlemelerin yeterli olduğu düşünülmektedir.

İslam, Medeniyet ve Toplumsal Hayat

İslam'ın medeniyet tasavvuru ve birikiminin anlaşılması, Müslümanların toplum yaklaşımlarıyla doğrudan bağlantılıdır. Bu noktada Fârâbî ve İbn Haldun'un yaklaşımlarına kısaca bakmakta fayda mülhaza edilebilir. Fârâbî'nin medeniyet bakışında toplumun yeri büyüktür. Filozof, medeniyet felsefesi ve sosyolojisinde toplumu makro bir düzlemde görüp inceler. Fârâbî'nin medeniyet kavramına dikkatle bakılırsa, görülebilir ki medeniyeti toplumsal hayatla yakından bağlantılı olarak kullanır; insanların sosyalleşme süreci içinde toplumun bir üyesi ve aktörü oldukları, sosyal duruma geldikleri toplumsal hali işaretlemek için istihdam ettiği görülür. Fârâbî'nin en önemli kavramlarında olan medine-i fazıla (erdemli şehir: el-medînetu'l-fâdila) toplum ve evrensel mâ'mûra için yapıtaş olup medeniyetin merkezidir. Erdemli, doğru, faziletli şehir, medine toplumunun, şehir toplumunun, medeniyet şehrinin, medeni toplumun kalbî noktasıdır. Esasen bu, İbn Haldun'un hadariyet ve umran ile ifade ettiği toplum nitelikleriyle (1996, s. 160-163, 119-120, 347 vd.) oldukça yakından ilişkilidir.

Medeniyet kavramını belirtilen şekilde lafzen kullanan Fârâbî'nin onu bugünkü anlamda "civilization" kavramının karşılığı olarak tasarımını söylemek zordur. Fakat işaret edilmelidir ki filozof, erdemli şehir toplumu, erdemli ümmet toplumu ve erdemli dünya toplumu kavramlarını ortaya koymak suretiyle medeniyetin asli karakteristikleri hakkında mühim bilgiler verir. Ancak aydınlanma düşüncesine ve modern Batı zihniyetine tabi olunarak ve Batı merkeze konularak serdedilen, piyasaya sürülen ve öyle anlaşılandırılan "Uygarlık" kavramını kastetmediği de açıktır.

Fârâbî'nin medeniyet felsefesine dikkatle bakılırsa, medeniyetin insanların toplum olma aşamasıyla doğrudan ilgili olduğu görülebilir. Ona göre insan için zorunlu bir durumu ifade eden sosyal hayat medeniyet kapsamındadır. Erdemli ve erdemsizlikle, iyisi ve kötüsüyle, cahili ve aydınıyla, şehirlisi ve köylüsüyle, tamı ve noksanıyla toplum olan, toplum olma aşamasında bulunan, toplum olma zorunluluğunun gereklerini ifa eden bütün insanlar (Fârâbî, 1991, s. 43-66; 1995a, s. 112-13, 122, 127-32 vd.; 1995b, s. 73-74) medeniyet kavramının kapsamı içinde yer alırlar. Bu aşamada olmayan insanlar da söz konusudur. Bu insanlar, hayvan tabiatlı insanlardır (el-behîmiyyûn bi't-tab' mine'n-nâs). Bunlar Fârâbî'ye (1995b, s. 99-100) göre sosyal birer varlık olma niteliğinden mahrumdurlar ve dolayısıyla medeni değillerdir. Hayvan tabiatlı insanların asla toplumsal ve medeni birliktelikleri yoktur. Belki onlardan bir kısmı insî ve evcil hayvanlar (el-behâimu'l-insiyye), bir kısmı ise vahşi hayvanlar (el-behâimu'l-vahşiyye) gibidir. Bunların bir kısmı da yırtıcı hayvanlara benzer. Bu türlerin içinde çöllerde ayrı ayrı yaşayanlar da vardır, birlikte ve vahşi hayvanlar gibi her türlü kötü ahlaki bir durum içinde yaşayanlar da vardır. Şehirlere yakın yaşayanlar da vardır. Bunlardan bazıları çığ et yer; bazıları yaban otları ile beslenir, bazıları da vahşi hayvanlar gibi avlanarak geçinirler. Bunlar, dünyanın yerleşme bölgelerinin çevresinde veya kenarlarında, uzak kuzey veya uzak güney noktalarında bulunurlar. Onlara hayvanlara yapılan muamele gibi muamele yapılmalıdır. Evcilleşmeye yatkın, yani insî olan ve şehir için bir şekilde yararlı olanlarına dokunulmaz; onlar, köleleştirilip hayvan (el-behîme) gibi kullanılırlar. Faydalı olmayıp da zararlı olanlara ise diğer zararlı hayvanlara yapılan muamele gibi muamele edilir. Şehir ahalisinin çocuklarından hayvani (behîmi) olanlara da aynı muamelede bulunulmalıdır.

Filozof Fârâbî'nin hayvan tabiatına sahip kimseler hakkındaki söz konusu görüşü geniş bir şekilde tartışılabilir ve bu bağlamda farklı yaklaşımlar ortaya konulabilir. Fakat filozofun bu ifadeleriyle toplum haline gelmemiş, toplum gibi organizasyon boyutu olan bir yapısı olmayan, bir tür toplum olma seviyesine erişmemiş, belki medeni denilebilecek bir düzeyi yakalamamış, toplumsal bilince sahip bulunmayan insan türleri kastedilmektedir (Okumuş, 2020). Buna göre Fârâbî'nin medeniyet bakışında toplum olma aşamasına erişen her insan birlikteliği, medeniyettir, medeniyet sahibidir. Böylece Fârâbî'nin bakış açısında medeniyet bir tür sosyolojik anlam içerir. Anlaşılabileceği üzere Fârâbî'nin medeniyet teorisinde medeniyet objektif anlamda bir medeniyettir ve her toplum bir medeniyet kapsamındadır; dolayısıyla medeniyet değil, medeniyetler vardır.

İbn Haldun'un medeniyet bakışında da Fârâbî'nin medeniyet bakışındakine benzer hususlar vardır lakin İbn Haldun'un içinde daha "sosyolojik" bir yaklaşım dikkati çeker ve dolayısıyla sosyolog İbn Haldun'un medeniyet tasavvurunda medeniyetin insanların toplum olma aşamasıyla doğrudan ilgili olduğu gibi bir nokta daha açık görünür. Çünkü İbn Haldun'un (1996, s. 46) düşüncesinde öncelikle belirtmek gerekir ki insani ictimâ, insanların bir araya gelip toplum halinde yaşamaları zorunludur. Filozoflar bu gerçeği "İnsan tabiatı gereği medenidir" şeklinde ifade etmişlerdir. Yani insan için ictimâ, toplumsal hayat, bir arada yaşamak, zaruri bir durumdur; filozofların terminolojisiyle ictimâ, toplum oluşturma, bir araya gelme medeniyet demektir. Umran da bu anlama gelir. Görüldüğü gibi İbn Haldun'un yaklaşımında medeniyet, insan olmak ve böylece sosyal varlık olmakla ilgili bir gerçeklik ve bütünlüktür. Toplumsal her insan medenidir, her toplum medeniyete sahiptir. Bu demektir ki bu medeniyet anlayışında tek bir medeniyet yoktur ve insanlar ve toplumlar kolayca medeniler ve gayri medeniler diye kategorileştirilemez. Anlaşıldığına göre İbn Haldun'un medeniyet yaklaşımında medeniyet, objektif bir anlam içeriğine sahiptir.

İbn Haldun'un düşündüğü manada bedevi, köylü, kırlı ve göçebeler de medenidir, şehirli, kültürlü ve hadariler de medenidir, medeniyet sahibidirler. Buna bağlı olarak İbn Haldun (1996, s. 45-48 vd.) genel anlamda beşerî umrân (el-'umrânu'l-beşerî) kavramını üretmeye ek olarak ayrı ayrı bedevî umrân (el-'umrânu'l-bedevî) ve hadarî umrân (el-'umrânu'l-hadarî) kavramlarını da üretip devreye alır.

Bu ise Fârâbî'deki medeniyet tasavvurunda olduğu gibi İbn Haldun'un medeniyet düşüncesinin de toplum olma ile dolaysız ilgili olduğunu gösterir (Karaçavuş, 2015, s. 112; Okumuş, 2009). Fakat ilk sosyolog İbn Haldun'a göre hadarilerde medeniyet, nispeten daha yüksek seviyededir fakat burada zikredilen yükseklik mutlak olumlu anlamda bir yükseklik manasında değildir. Hatta İbn Haldun'a göre medeniyetin en yüksek noktasının çöküşe de yol açan bir düzey olduğu düşünülürse, tersine olumsuz bir durumu işaretleyebilir. Esasen İbn Haldun'un (1996, s. 45) yaklaşımında medeniyet, insanın insan olma aşaması demektir. İnsan, medeniyet boyutuyla, yani toplumsal ve dolayısıyla umran ehli bir varlık oluşuyla insan olmakta ve diğer canlılardan ayrılmaktadır.

Peygamberler, Şehir ve Medeniyet

Peygamberler, tevhid mesajını duyurup yaymaya şehirlerden, şehir merkezlerinden, hatta kimi zaman yönetim merkezleri olan şehirlerden başlamışlardır. Denilebilir ki şehirler, tevhid peygamberlerinin hareketlerinde kalkış noktasıdır. Peygamberler, mesajlarını anlatmayı, yaymayı büyük şehirlerden, yönetim merkezlerinden başlatmışlardır. Tersine ispat edilmedikçe denilebilir ki, bütün nebi ve rasuller hareketlerini, davalarını, şehirden, medineden, medeniyet merkezinden başlatmışlardır. Bu bağlamda peygamberliğin, medenilik, peygamberin de "medenî insan" olduğu söylenebilir. Örnek olarak Hz. İbrahim'e, Hz. Lut'a, Hz. Yusuf'a, Hz. Musa'ya, Hz. İsa'ya ve Hz. Muhammed'e bakıldığında görülebilir ki hepsinde ortak özellik, şehirden harekete geçmiş olmaları, şehirden güzele, doğruya çağırmaya, medeniyete, medenî hayata davet etmeye başlamalarıdır.

İslam Peygamberi Hz. Muhammed, çok köklü bir şehir geleneği olan Mekke'de dünyaya gelmiş, orada yetişmiş ve orada peygamberlik görevini üstlenmiştir. "İlk ev" (Al-i İmran 3/96), "şehirlerin anası" (Şûra 42/7), "emin şehir" (Tin 95/4) Mekke, Müslümanlığın en önemli şehridir. Yesrib, yani Hicret yurdu Medine, İslam'ın büyük şehridir, Müslümanların Medine-i Münevveresi'dir. Hz. Peygamber'in çağrısı, tüm dünyaya Mekke ve Medine'den yapılmış ve yayılmıştır. Denilebilir ki İslam'da peygamberler nihayetle tevhidi bir medeniyet inşa etmeye çalışmışlardır. Hz. Muhammed de İslam peygamberi olarak Yesrib'i medineleş-

tirerek, Medine kılarak İslami tevhidi medeniyetin yolunu açmıştır. Bu anlamda Medine İslam medeniyetinin merkezi noktasını teşkil eder.

İslam Medeniyet Şehri, Evrensellik ve Çok Kültürlülük

İslam medeniyet şehirlerinin evrensellikleri onların bir kısmını, belki bugün aynı zamanda küresel kılmaktadır. Evrensel-küresel şehirler, Müslümanların dünyaya açılan penceresidir, hatta kapısıdır. Bu şehirlerde toplumsal hayatta çok kültürlülüğün bütün yansımalarını görür ve tecrübe edersiniz. Oralarda farklı inanç, din ve hayat tarzları bir arada varlık bulur. Mekke, Medine, Kudüs, Şam, Kahire ve İstanbul, birbirlerinden farklı hususiyetlere sahip oldukları halde İslam şehirlerinin sözünü ettığımız karakteristiğini ortaya koyarlar.

Ekonomik hayatıyla, eğitimiyle, siyasetiyle, hukukuyla vs. hep “din”in, “medine”nin ve “medeniyet”in hakim olduğu İslam şehirleri, insanlar arası ilişkilerin ince, kibar, nazik, “medeni”, hoşgörülü, ölçülü, anlayışlı vb. olmasıyla tebarüz ve temayüz eden kentler olmuşlardır. Bugün de onlara kentlilik özelliğini veren, kentlilik ruhunu kazandırmaya devam eden, söz konusu özelliklerdir, İslam’ın şehre verdiği tarihsel canlılıktır.

İslam şehirlerinin bugün hala canlı oluşları, yaşamaları, hayat dolu olmaya devam etmeleri, İslam’ın din, medine ve medeniyet boyutlarıyla onlara geçmişte kazandırdığı özelliklerle mümkün olmaktadır. İslam şehirlerini, diğer şehir tiplerinden ayırt etmeyi temin eden en dikkat çekici özellik, farklı kimliklere mensup insanları, farklı kültür ve toplum türlerini, farklı toplum sınıf ve katmanlarını, tüccar, sanatkâr ve eğitimcileri, farklı bilim insanlarını, şehrin bütün toplumsal aktörlerini İslami tahayyülde ve kimlik potasında bir arada tutabilme yeteneğinde bulunur (Çelik, 2012, s. 146).

İslam Şehrinde Tevhid, Birlik, Bütünleşme ve Paylaşma

Müslümanların şehri, tevhidin bütün boyutlarıyla bireysel ve toplumsal hayata yansıdığı, insanların birlik, bütünlük, kardeşlik bilinci ve eylemselliği içinde hareket ettikleri bir yerdir. İslam şehrinde, bizatihi ed-Din’in anlam içeriğine bağlı olarak insanlar birbirlerine yardım eder, birbirleriyle-

le dayanışır, birbirleriyle borç alışverişine girerler. Müslümanlar, yaşadıkları, egemen oldukları şehirde güven içinde, güvenle, güven vererek şehrin ailevi, ekonomik, toplumsal, kültürel vd. yönlerini güçlendirirler.

İslam Medeniyet Şehrinde Değişim ve Dinamizm

İslam medeniyet şehrinde yaşanan “Şehir İslamı” hem şehrin dinamikleriyle gelişen bir dindarlık olarak bu dindarlığın şehre, mimariye yansımalarını içeren (Çelik, 2012, s. 145-146) dinamik, değişimi dikkate alan, değişimci bir karakter arz eder.

İslam medeniyeti ve onun merkez üssü olarak şehri, değişim gerçeğini her zaman yaşar, görür, dikkate alır ve ona göre hayat stratejileri geliştirir. Bundan dolayı uzun asırlar çok canlı ve dinamik kalmayı başarabilmiştir. İslam medeniyetini tesis eden Müslümanlar, İslam’ın toplumsal hayatın bütün alanlarında var olma boyutuna bağlanarak değişim gerçeğine dikkatle yaklaşmışlardır (Okumuş, 2012).

Medeniyetlerarası İlişkiler

Batı’nın medeniyet yaklaşımında ötekileştirme dikkati çekmektedir. Batı medeniyeti egosantrik olup kendini merkeze koymakta, en üstün konuma yerleştirmektedir; dolayısıyla başka kültür, toplum ve medeniyet mensuplarına karşı ötekiler muamelesi yapmaktadır. Batı, kendini merkeze koyup özne kılarken diğerlerini nesne olarak telakki etmektedir.

Batı küreselleşmeyi de kendi medeniyet algısı çerçevesinde kendi medeniyet değerlerini, siyasi, kültürel, ekonomik, hukuki, ahlaki vd. veçheleriyle diğer toplumlara yaygınlaştırmak yönünde istihdam etmektedir. Dolayısıyla küreselleşme söz konusu olduğunda da Batı kendi medeniyetini merkeze koyarak hareket etmektedir. Anlaşılmaktadır ki yukarıda da yeri geldiğinde işaret edildiği üzere Batılı anlamda büyük harfle “Medeniyet”, objektif, tarafsız bir terim değildir; tersine değer yüklü, Batı’nın norm ve değerleriyle mücehhez, öznel bir terimdir. Bundan dolayı bu anlamda medeniyet açık bir şekilde Batı’nın üstünlüğünü ilan eder (Elias, 1978). Halbuki gerçek çok farklıdır. Gerçek, değişik ve çeşitli medeniyetlerin varlığını göstermektedir. Fârâbi ve İbn Haldun gibi yaklaşanların bakışları esas alınırsa başka medeni medeniyetler de söz konusudur.

Medeniyetlerarası ilişki ve etkileşimler, filozofların, siyaset bilimcilerin, sosyologların, tarihçilerin ve uluslararası ilişkiler uzmanlarının daima ilgi noktası mühim bir konu olmuştur. Medeniyetlerin birbirleriyle ilişki ve etkileşimlerinin işbirliği, uyum ve barış esasında mı seyrettiği yoksa tersine uyumsuzluk, nefret, çatışma ve savaş ekseninde mi geliştiği hususu, medeniyetlerin tarih içindeki ilişkileri kapsamında mütemadiyen gündeme gelir ve cevaplarına dair de değişik görüşler serdedilir. Gerçekten de medeniyetler arasındaki ilişkilerin niteliği çok önemli bir konudur. İslam medeniyetinin ana çizgileri bağlamında bakılırsa çoklu medeniyet yaklaşımının gerçekliği çeşitli boyutlarıyla ele alınabilir.

İslam'ın ve Müslümanların medeniyet tasavvurunda medeniyetlerin birbirleriyle ilişkilerine medeniyetlerin varlığı prensibiyle yaklaşılır. Bu kapsamda İslam medeniyet düşünürü ve toplum teorisyeni Fârâbî'nin yaklaşımına bakılabilir. Yukarıda da işaret edildiği gibi Fârâbî'nin medeniyet hakkındaki yaklaşımlarına bir bütünlük içinde bakıldığında medeniyetlerin çok olduğunu, farklı medeniyetlerin bir arada çok kültürlülük, çok medeniyetlilik mantalitesi içinde yaşayabileceklerini düşündüğü anlaşılır. Medeniyet kuramcısı İbn Haldun da *Mukaddime*'sine bir bütün olarak bakıldığında görüleceği üzere medeniyetlerin çokluğu perspektifine sahiptir ve bu bakış açısıyla medeniyetler arası ilişki ve etkileşimlere bakar. İbn Haldun'a göre kuşkusuz çatışma da medeniyetler bağlamında bir gerçeklik olarak kendini gösterir. İbn Haldun toplumda da, umran ve medeniyette de çatışmanın olabildiğine ve daima olabileceğine işaret eder. Aslında İbn Haldun'un asabiyet teorisi, aynı zamanda hem bir çatışma teorisi hem de çatışmayı önleme teorisi olarak alınabilir. Bu yaklaşımda asabiyet güçlü olduğu zaman çatışmayı nispeten önleyecek ve asabiyeti güçlü olan yönetici veya yönetim topluma hakim olacaktır.

İbn Haldun'un çatışma yaklaşımında (bkz. Okumuş 2009; Okumuş 2011; Okumuş 2017) hem medeniyet içi çatışma hem de medeniyetlerarası ilişkilerde çatışma ele alınır. Bu çerçevede medeniyet içinde yönetici seçkinlerin çatışmalarla yüz yüze gelmesinin, çatışmalara konu olmasının, çatışmaların içinde yer almalarının kaçınılmaz olduğu anlaşılır. Söz konusu çatışma ortamında zayıf kalan yönetim ve yöneticiler, güçlü asabiyet sahibi aktörlerle karşı karşıya gelir

ve tabii ki güçlü olanlar yönetimi elde eder, iktidar olurlar. Demek ki İbn Haldun'un medeniyetler sosyolojisinde medeniyetlerarası çatışmalar yer alır. Anlaşılan İbn Haldun için bu, medeniyetler bağlamında önemli bir konudur. İbn Haldun (1996), medeniyetlerin hakimiyet kurmak, iktidara gelmek, tasallut etmek, iktidar ve tasallut sahalarını genişletmek gayesine matuf olarak birbirleriyle çatışabileceklerini, çeşitli çatışma süreçlerine girebilecekleri, hülasa çatışmalara meyledebileceklerini iddia eder (Şentürk, 2006, s. 109).

Modern anlamda medeniyetler çatışması tezi denildiğinde ilk akla gelen kişi olarak Huntington ise medeniyetler arasında çağdaş dünyada çatışmanın belirleyici bir özellik olduğunu öne sürer. Huntington "The Clash of Civilizations?" (Medeniyetler Çarpışması?) (1993) adlı çok tartışılmış olan çalışmasında Soğuk Savaş esnasında dünyadaki çoğu çatışmaların Batılı ideolojiler arasında olduğunu mesela demokrasi ve komünizm arasındaki çatışma gibi olduğunu; fakat bugün Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle çatışmaların çoğunun farklı medeniyetler arasında, hususen Batılı medeniyetlerle Batı dışı medeniyetler arasında vuku bulacağını iddia etmektedir. Böyle bir çatışma medeniyetlerin sahip olduğu ideolojiler arasında kendini gösteren çarpışmalar yüzünden meydana gelecektir. Huntington, bu şekilde ortaya koymaya çalıştığı çatışma yaklaşımında din fenomenini medeniyet tanımının ve medeniyetler çatışmasının önemli bir boyutu olarak gösterir. Huntington'a göre dünyayı medeniyetlere ayırma yaklaşımı büyük ölçüde din esaslı görünmektedir. Böylelikle Huntington, kısmen Soğuk Savaş'ın sona erişinin dinî çatışmada artışla nihayetleneceğini savunmaktadır. Dinî çatışma alanında kendini gösteren bu artış, Soğuk Savaş'ın çatışma üzerindeki kısıtlamalarının ortadan kalkmasıyla mümkün olmaktadır. Huntington'un (1993) bakışında hülasa olarak söylemek gerekirse, bundan sonra çıkacak dünya savaşı medeniyetlerin kendi aralarında meydana gelecektir. Medeniyet kimliği gelecek süreçte sürekli bir şekilde artan ölçülerde ehemmiyet kazanacak ve dünya küresel ölçekte büyük ölçüde belli başlı yedi veya sekiz medeniyet arasındaki etkileşimle şekillenecektir. Geleceğin en mühim savaşları; Batı, Konfüçyüs, Japon, İslâm, Hint, Slav-Ortodoks, Latin Amerika ve muhtemelen Afrika'dan teşekkül eden sekiz medeniyeti birbirinden ayıran kültürel fay kırıkları boyunca gerçekleşecektir.

Huntington, çeşitli sebep, etken, etmen ve zeminlere dayalı olarak medeniyetler arasında diyalog, ittifak ve yakınlık değil, çatışmanın egemen olduğunu ve olacağını, farklı tarihi data ve misallerden yola çıkarak ileri sürmektedir. Huntington, bahsettiği bu çatışma ve uyumsuzlukta gerçek müsebbiplerin Batı dışındaki medeniyetler, özellikle de İslâm ve Konfüçyanizm olduğunu vurgulamaktadır. Huntington'un Batı'nın diğer toplum, devlet ve medeniyetlerle ilişkileriyle ilgili olarak bir strateji geliştirmenin peşinde olduğu açıkça belli olmaktadır. Huntington'un bakışında medeniyetlerarası savaş, Batı medeniyeti ile geriye kalan medeniyetler arasında meydana gelecektir. Kısaca Huntington'a göre medeniyetler arasında ciddi farklar vardır ve bu farklar hayati derecede önemlidir. Medeniyet bilinci gittikçe artmaktadır. Bu artışla birlikte medeniyetler arası çatışmada da artış olacaktır. Medeniyetler arasındaki çatışma ve mücadele, egemen küresel savaşım ve çatışma şekli olarak ideoloji eksikli mücadelelerin ve diğer mücadele şekillerinin yerine geçecektir. Buna bağlı olarak mücadele Batı ile Batı dışı medeniyetler arasında olacak ve bu mücadelede asıl eksen de, Batı ile özellikle İslâmî-Konfüçyen devletlerarasındaki mücadele ve çatışma olacaktır. Belirtilmelidir ki Huntington, medeniyetler söz konusu olduğunda çatışmaya büyük bir ağırlık verir fakat uzak olmayan bir gelecekte evrensel bir medeniyetin olmayacağı, ama her biri başkalarıyla beraber yaşamayı mecburen öğrenecek farklı medeniyetlerden müteşekkil bir dünyanın olacağını savunmaktadır. Ancak Huntington, böyle bir dünyanın oluşacağı zamana kadar geçecek süreç içerisinde medeniyetlerarası çatışmanın geçerli olacağını öngörmekten daha öte bir şey yapmak ister gibi bir söylem ve üslup kullanmakta; çatışmanın olacağını değil, sanki olması gerektiğini söylemektedir. Şüphesiz bu da böyle bir bakış açısının objektif olmadığını göstermesi bakımından mühimdir. Huntington'un zamanlamasına bakılırsa yönlendirici, manipülatif, provokatif ve strese yol açıcı iddiasına (Dallmayr, t.y., s. 69) dikkatli bir şekilde bakılırsa, tarihteki medeniyet çatışmalarını özenle ve özellikle seçtiği, ama medeniyetlerarası ittifak, uyum, diyalog, iş birliği, kaynaşma, müsamaha veya sentez alanlarını yok saydığı görülür (Davutoğlu, 2000). Huntington'un iddiasının aksine bu medeniyetlerin, Batı medeniyetinin tahakküm alanlarına dahil olmadan önce çok daha müsamahalı ilişkiler içinde bulduklarını da söylemek gerek. Örneğin yaklaşık beş yüzyıl aynı hayat sahalarını müştereken paylaşan İslam medeniyeti ile Ortodoks dünyası, on dokuzuncu asır

Batı medeniyeti hakimiyeti ve tasallutunun yayılmasından önce çok daha huzurlu bir şekilde ve barış içinde bir arada varlıklarını sürdürmüşlerdir. Yine mesela Hindistan, İngiliz emperyalizmi veya sömürgeciliğine kadar İslam ve Hindu medeniyetlerinin çok daha barışçıl, uyumlu ve hoşgörülü ilişkilerine şahitlik etmiştir. Endülüs, İspanyol barbarlarının yakıp yıkmasına değin Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi kültür ve kimliklerin canlı bir şekilde alışverişte buldukları, etkileşim halinde oldukları bir medeniyetler çokluğu ve bileşkesini yüzyıllar boyu devam ettirmiştir (Davutoğlu, 2000; Okumuş, 2002; Okumuş, 2008).

Şu da bir gerçektir ki tarihte de günümüzde de aynı medeniyetler bünyesi içinde yer alan grup, topluluk, kültür, devlet, toplum ve dinlerle dini yapıların birbirleriyle çatıştıkları veya savaştıkları da vakidir (Fuller, t.y., s. 61). Aslına bakılırsa, çatışma ve savaşların esasına inildiğinde sebep veya ana etken olarak bizzat medeniyetin bulunduğunu görmek çok zor olacaktır. Belki bu noktada medeniyetin çatışma ve savaşın sebebi, kaynağı veya esas faktörü değil, aracı yapıldığını, kişiler, liderler, siyasi güçler veya iktidarlar tarafından savaş veya çatışmanın enstrümanı haline getirildiğini söylemek, daha doğru bir yaklaşım olabilir. Gerçekte küreselleşmenin olabildiğince etkili olduğu günümüz dünyasında medeniyetlerarası yaklaşmanın, uzlaşma veya iş birliğinin uyumsuzluğu ve çatışmayı önlemesi makuldür. Uyumsuzluk ve çatışma veya savaştan daha çok iş birliği, uzlaşma veya yakınlaşma imkân ve gerekçeleri söz konusudur. Küreselleşme, bütün olumsuzluklarına rağmen medeniyetleri birbirlerinden uzaklaştırmaktan ziyade doğal olarak hatta zorunlu olarak yakınlaştırmaktadır. Bu çerçevede bugünkü dünyada globalleşme vetiresi dolayısıyla ekonomilerle kültürler arasında müşahede edildiği gibi hızlı bir bütünleşme süreci ile birlikte medeniyetler arasındaki sınır hatlarının birbirine karıştığı ve eski medeniyetlerin artık dağıldığı da iddia edilmektedir. Bu iddia kapsamında günümüzde şahit olunan gerçekliğin, medeniyetler arasında savaş veya çatışmalar ekseninde bir gerçekliğin var olmadığı, belki medeniyet fenomeninin eriyip bir bakıma gerçeklik olmaktan çıktığı şeklinde iddialar da ortaya atılmaktadır (Okumuş, 2002; Okumuş, 2008; Özdalga, t.y.).

İslam medeniyet filozofu Fârâbî, İslam mütefekkeri ve sosyoloğu İbn Haldun ve diğer birçok İslam alimi ve düşünürü gibi filozof ve sosyal bilimcilerin medeniyet yaklaşımların-

da görülebileceği gibi İslam medeniyet tasavvuru; Hegel, Marx, Weber, Fukuyama ve Huntington örneklerinde görülebildiği gibi Batı medeniyetini eksene koyan, Batı dışı medeniyetleri yok sayan, en azından önemsiz veya ikincil addeden medeniyet anlayışlarından çok farklıdır. İslamiyetin insan, toplum ve evren yaklaşımına bakılırsa, dünyada daima özellik ve nitelikleri itibarıyla farklı ve çeşitli medeniyetlerin var olduğu, bu medeniyetler arasında yakınlaşma, uyum, iş birliği, uzlaşma ve barış olabildiği gibi negatif rekabet, uzaklaşma, uyumsuzluk, nefret, düşmanlık, çatışma ve savaşların da olabildiği ve tabii ki savaş, nefret, çatışma veya düşmanlıkların mutlaka olmak zorunda olmadığı söylenebilir.

Sonuç

İslam medeniyetinin ana çizgilerinin ele alındığı ve anlaşılmaya çalışıldığı bu makalede İslam medeniyet birikiminden hareketle bu medeniyetin ana karakteristik özellikleri ve temel hatlarının; iman, din, güzel ahlak, zaman, sabır, sebat, istikrar, yenilenme, değişim, dinamizm, üretkenlik, sanat, estetik, tefekkür, eleştiri, üretim, sanat, edebiyat, incelik, nezaket, tahammül, farklılıkları kabul etme, hak, hukuk, yenilenme, birlik, kardeşlik, yardımlaşma ve dayanışma, merhamet, barış ve cihad olduğu söylenebilir.

Bu ana çizgi ve parametreler temelinde İslam medeniyeti kendi dışındaki medeniyetleri fark eder, görür ve kabul eder. Genel insanlık birikimi olarak medeniyetin ortak noktalarından yararlanır, fakat kendi temel unsurlarıyla kendine özgü medeniyetiyle kendi yoluna devam eder. Toplumsal hayatta tevhid temelinde birlik ve bütünleşmeye büyük önem verilen İslam medeniyetinde farklı inanç, din ve düşünceden insanlara çoğulcu perspektifle yaklaşmak ve onlarla barış içinde bir arada yaşama felsefesiyle hareket etmek esastır. İslam medeniyetinde Müslümanlar hem kendi medeniyeti içindeki farklılara hem de medeniyetler arası düzlemde var olan farklılıklara gerçekliği dikkate alarak yaklaşırlar.

İslam medeniyeti son tahlilde insanların, din, medine ve medeniyet ekseninde hayatlarını sürdürdükleri toplumsal birlikteliği, davranışlar bütünlüğünü; insani, fikrî, dinî, kültürel, tarihî, bilimsel, teknik, ekonomik, siyasal, ahlaki,

sanatsal ve estetik birikimlerini; insana, eşyaya ve evrene bakış açılarını, diğerleriyle ilişki biçimlerini, değerlerini, tahayyüllerini ve ideallerini ihtiva eden bir bütünlüğü ifade eder. Bu çerçevede Müslümanlar İslam medeniyetinin söz konusu unsurlarına, ana çizgilerine ve birikimlerine bağlı olarak hayatlarını asırlar boyu sürdürürken kendileri gibi olmayanların varlığını da medeniyet tasavvurlarının bir gereği olarak görmüşlerdir. İnsanlık için ortaya koydukları dinî, kültürel, sanatsal, estetik, bilimsel ürün ve eserler bunun en iyi delilidirler.

Kaynakça

Dallmayr, F. (t.y.). Medeniyetler Çatışmasının Ötesinde. *Medeniyetlerarası Diyalog: Uluslararası Sempozyum 18-20 Eylül 1998 Diyarbakır* (s. 69-76) içinde. İstanbul: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları.

Davutoğlu, A. (2000). Fukuyama'dan Huntington'a Bir Bunalımı Örtme Çabası ve Siyasî Teorinin Pragmatik Kullanımı. M. Yılmaz (Ed.), *Medeniyetler Çatışması* (3. bs., s. 369-375) içinde. Ankara: Vadi Yayınları.

Elias, N. (1978). *The Civilizing Process*. New York: Pantheon Books.

Fârâbî (1991). *Kitâbu'l-mille*. M. Mehdî (Tah.), (2.bs.). Beyrut: Dârü'l-Meşrik.

Fârâbî (1995a). *Arâu ehli'l-medîneti'l-fâdila*. A. B. Melham (Ed.). Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl.

Fârâbî (1995b). *Es-Siyâsetu'l-medeniyye*. A. B. Melham (Ed.). Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl.

Fârâbî (2008). *Kitâbu'l-huruf: harfler kitabı*. Ö. Türker (Çev.). İstanbul: Litera Yayıncılık.

Fuller, G. E. (t.y.). Medeniyetler Çatışması. *Medeniyetlerarası Diyalog: Uluslararası Sempozyum 18-20 Eylül 1998 Diyarbakır* (s. 61-68) içinde. İstanbul: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi.

Gökalp, Z. (1976). *Türkçülüğün Esasları*. İstanbul: MEB Yayınları.

- Gökâl, Z. (1992). *Terbiyenin Sosyal ve Kültürel Temelleri I*. R. Kardaş (Ed.). İstanbul: MEB Yayınları.
- Hodgson, M. G. S. (1995). *İslâm'ın Serüveni* (Cilt 1). A. Eker ve diğerleri (Çev.). İstanbul: İz Yayınları.
- Huntington, S. (1993). The Clash of Civilizations? *Foreign Affairs*, 72(3), 22-49.
- İbn Haldun (1996). *Mukaddime*. D. el-Cüveydi (Tah.), (2.bs.). Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye.
- Karaçavuş, A. (2015). Temeddüden Medeniyet (civilisation): Osmanlı'nın İnsani Toplum ve Devlet Anlayışının Değişimi Üzerine Bir Deneme. *OTAM*. 37, 87-180.
- Karlığa, B. (2019). *Medeniyet Bilinci*. İstanbul: Lale Organizasyon.
- Okumuş, E. (2002). Küreselleşme ve Medeniyetlerarası Diyalog. *Marife Dergisi*. 2(2), 115-132.
- Okumuş, E. (2008). Küresel Durum Problemi, Evrensel Barış ve İslam. *Diyanet İlmî Dergi*. 44(3), 7-30
- Okumuş, E. (2009). *Osmanlı'nın Gözüyle İbn Haldun* (2. bs.). İstanbul: İz Yayınları.
- Okumuş, E. (2011). *Zamanın Toplumsal Gerçekliği*. İstanbul: Ark Kitapları.
- Okumuş, E. (2012). *Toplumsal Değişme ve Din* (4. bs.). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Okumuş, E. (2017). *Din ve Toplumsal Çatışma*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Okumuş, E. (2020). *Fârâbî'de Toplum*. Ankara: Eskiye Yayınları.
- Özdağ, E. (t.y.). Medeniyetlerin Sonu. *Medeniyetlerarası Diyalog: Uluslararası Sempozyum 18-20 Eylül 1998 Diyarbakır* (s. 159-163) içinde. İstanbul: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Stauth, G. ve Turner, B. S. (1995). *Nietzsche'in Dansı*. M. Küçük (Çev.). Ankara: Ark Yayınları.
- Şentürk, R. (2006). Medeniyetler Sosyolojisi: Neden Çok Medeniyetli Bir Dünya Düzeni İçin Yeniden İbn Haldûn? *İslâm Araştırmaları Dergisi*. 16, 89-121.
- Wallerstein, I. (2000). Medeniyet(ler) Niçin Yeniden Gündemde? M. Yılmaz (Ed.), *Medeniyetler Çatışması* (3. bs., s. 252-259) içinde. Ankara: Vadi Yayınları.